

На правах рукопису

АНТОНЯК
Олег Тарасович

УДК 535.33; 535.34; 535.37;
543.42; 548.0; 620.192

**ОПТИЧНА СПЕКТРОСКОПІЯ
І РАДІАЦІЙНІ ВЛАСТИВОСТІ МОНОКРИСТАЛІВ
SrCl₂-Ce**

01.04.07 — фізика твердого тіла

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата фізико-математичних наук

00357720 (O)

Робота виконана на кафедрі експериментальної фізики Львівського державного університету ім. Івана Франка.

Науковий керівник — кандидат фізико-математичних наук, доцент ПІДЗИРАЙЛО Микола Степанович.

Офіційні опоненти: доктор фізико-математичних наук, професор ОХРИМЕНКО Борис Андрійович; доктор фізико-математичних наук, старший науковий співробітник МАТКОВСЬКИЙ Андрій Орестович.

Провідна установа — Харківський інститут монокристалів.

Захист відбудеться « 3 » 02 1993 р. о 15-15 год. на засіданні спеціалізованої ради Д 068.26.05 при Львівському державному університеті ім. І. Франка за адресою: 290005, м. Львів, вул. Ломоносова, 8а, Велика фізична аудиторія.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Львівського державного університету ім. І. Франка, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розісланий « 17 » 12 1992 р.

*Вчений секретар
спеціалізованої ради,
доктор фізико-математичних наук,
професор*

І. І. ПОЛОВИНКО

ЛННБ ім. В. Стефаника
АН УРСР

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сьогоднішній день дослідження локальної структури R^{3+} -центрів у кристалах типу флюориту і вивчення радіаційних властивостей даних кристалів, що охоплює процеси міграції енергії високоенергетичних збуджень і радіаційного дефектоутворення, велись, переважно, ізольовано одне від одного. Такий підхід не міг у достатній мірі адекватно розкрити суть цих тісно пов'язаних між собою явищ. Серед кристалів MX_2-R^{3+} / $X = F, Cl, Br, I$ / досить добре вивчено лише кристали MF_2-R^{3+} . В той же час, зміна аніонної підґратки при збереженні симетрії матриці приводить до суттєвих змін як спектральних характеристик внутрішньо-активаторних переходів, так і радіаційних властивостей кристалів. Тому при виборі об'єкта досліджень ми зупинилися на кристалах $SrCl_2-Ce$, які належать до структурного типу флюориту, що давало можливість співставляти результати наших досліджень з результатами, отриманими для кристалів MF_2-R^{3+} .

Мета і завдання роботи. Метою даної роботи було вивчення впливу локальної структури Ce^{3+} -центрів на оптико-спектральні /в т.ч. люмінесцентні/ і радіаційні властивості кристалів $SrCl_2-Ce$. Ця мета досягалась шляхом послідовного виконання наступних завдань:

- синтез кристалів $SrCl_2-Ce$, $SrCl_2-Ce, K$, $BaCl_2-Ce$ з різноманітними концентраціями активатора;
- дослідження у широкому температурному діапазоні оптико-спектральних характеристик перерахованих вище кристалів;
- розрахунок енергетичних діаграм активаторних центрів різної локальної симетрії в кристалах $SrCl_2-Ce$;
- дослідження кінетики фотолюмінесценції в кристалах $SrCl_2-Ce$;
- вивчення процесів радіаційного дефектоутворення в кристалах $SrCl_2-Ce$, $SrCl_2-Ce, K$, їх термостимульованої люмінесценції /ТСЛ/;
- дослідження радіаційних центрів забарвлення в кристалах $SrCl_2-Ce$, їх термічних і фотохімічних перетворень;

Вибір методики досліджень. Для досліджень локальної структури активаторних центрів в кристалах $SrCl_2-Ce$ нами вибрано методи оптико-спектральних /в т.ч. поляризаційних/ вимірювань кристалів з різними концентраціями активатора в широкому температурному і спектральному діапазонах, до яких відноситься

вимірювання спектрів активаторного поглинання; спектрів збудження люмінесценції для різних смуг випромінювання; спектрів фотолюмінесценції при селективному збудженні у різних смугах поглинання і кінетики загасання фотолюмінесценції.

Розрахунки енергетичних діаграм активаторних центрів різноманітної локальної симетрії проводились на основі теоретико-групового аналізу з врахуванням спин-орбітальної та електрон-фононної взаємодії.

Особливості процесів міграції енергії високоенергетичних збуджень в кристалах $SrCl_2-Ce$ вивчались шляхом дослідження спектрів рентгенолюмінесценції, а також спектрів збудження люмінесценції з використанням синхротронного випромінювання.

Для вивчення процесів радіаційного дефектоутворення в кристалах $SrCl_2-Ce$, $SrCl_2-Ce,K$ застосовувались методи вимірювання ТСД з обробкою кривих за методом Бічевіна і частковим застосуванням методу Алєнцева-Лока розкладу складних контурів.

Фотохімічні перетворення радіаційних центрів забарвлення в кристалах $SrCl_2-Ce$ проводились з використанням випромінювання ОКГ.

Наукова новизна і практична цінність. Вперше встановлено локальну симетрію і розраховано енергетичні діаграми простих і кластерних активаторних центрів в кристалах $SrCl_2-Ce$ у широкому діапазоні концентрації активатора. Виявлено роль кристалічних і псевдолокальних коливань у формуванні тонкої структури низькотемпературних спектрів поглинання і люмінесценції кристалів $SrCl_2-Ce$. Досліджено кінетику релаксації і визначено час загасання фотолюмінесценції Ce^{3+} -центрів.

Вперше досліджено радіаційні властивості кристалів $SrCl_2-Ce$. Показано, що структура спектрів стаціонарної рентгенолюмінесценції цих кристалів визначається температурною динамікою вкладів екситонного і активаторного випромінювання, а також концентраційно-залежними екситонно-активаторними процесами міграції енергії збудження.

Встановлено, що при збудженні кристалів $SrCl_2-Ce$ синхротронним і рентгенівським випромінюванням основним каналом передачі енергії електронних збуджень від матриці до активатора є безвипромінювальний розпад біяктиваторних екситонів в околі локально компенсованих Ce^{3+} -центрів, кінцевим результатом якого є внутрішньоактиваторна люмінесценція.

Показано, що структура спектрів ТСД кристалів $SrCl_2-Ce$

обумовлена, переважно, концентраційно залежними процесами рекомбінації дірок, делокалізованих із V_K -, V_{Ca} -, Cl_i^0 та OX^+ -центрів, з Ce^{2+} -центрами, що виникають в процесі низькотемпературного опромінення.

Пояснено інтенсивне радіаційне забарвлення кристалів $SrCl_2-Ce$ внаслідок їх рентгенівського опромінення, зв'язане з утворенням фотохромних OX^- , OX^+ і Ce^{3+} -центрів, для яких вивчено процеси термоперетворень і фотолізу.

Оптико-спектральні характеристики кристалів $SrCl_2-Ce$, малі часи загасання фотолумінесценції Ce^{3+} -центрів /24 нс/ і значний квантовий вихід /~75%/ лумінесценції при збудженні у смугах активаторного поглинання відкривають перспективу використання монокристалів $SrCl_2-Ce$ в якості активних елементів ОКГ, що випромінюють в ультрафіолетовій ділянці спектру.

Радіаційні властивості кристалів $SrCl_2-Ce$ і $SrCl_2-Ce,K$ дають можливість використовувати їх у ролі скінтіляторів і дозиметрів іонізуючих випромінювань.

Результати роботи дали можливість вперше:

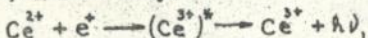
- ідентифікувати смуги спектрів поглинання і фотолумінесценції кристалів $SrCl_2-Ce$ з відповідними переходами між енергетичними рівнями Ce^{3+} -центрів певної локальної структури;
- за тонкої структури низькотемпературних спектрів поглинання і лумінесценції визначити частоти кристалічних і псевдолокальних коливань в кристалах $SrCl_2-Ce$ і співставити їх з фононним спектром $SrCl_2$;
- виявити домінуючу роль екситонного механізму передачі енергії високоенергетичних збуджень в кристалах $SrCl_2-Ce$ до активаторних випромінюючих центрів;
- встановити характер входження K^+ -іонів у ґратку кристалів $SrCl_2-Ce,K$ і природу впливу співактивації калієм на процес кластеризації Ce^{3+} -центрів.
- встановити існування тісного зв'язку між локальною структурою кластерних періодичних центрів і процесом радіаційного забарвлення кристалів $SrCl_2-Ce$.

На захист виносяться наступні твердження:

1. Смуги поглинання і фотолумінесценції кристалів $SrCl_2-Ce$ в області 220-450 нм відносяться до $4f \rightarrow 5d$ -переходів в активаторних центрах різноманітної локальної симетрії.
2. Тонка структура спектрів поглинання і лумінесценції слабоактивованих кристалів $SrCl_2-Ce$ при 4,2 К зумовлена як

кристалічними, так псевдолокальними коливаннями.

3. Розраховані енергетичні діаграми O_h -, C_{4v} -, C_{2v} -, $2:2:2$ -, $3:4:2$ -центрів Ce^{3+} в кристалах $SrCl_2-Ce$ адекватно відображують структуру спектрів поглинання і люмінесценції.
4. При високоенергетичному збудженні /рентгенівським і синхротронним випромінюванням/ кристалів $SrCl_2-Ce$ основним каналом передачі енергії електронних збуджень від матриці до активатора є безвипромінювальний розпад білактиваторних екситонів в околі локально компенсованих Ce^{3+} -центрів, кінцевим результатом якого стає збудження внутрішньоактиваторної люмінесценції.
5. Структура спектрів ТСЛ кристалів $SrCl_2-Ce$ у значній мірі визначається процесами типу:

при якому дірки e^+ можуть делокалізуватися із V_A -, V_{AA} -, Cl_i^0 - та ΦX^+ -центрів.

6. Радіаційне забарвлення кристалів $SrCl_2-Ce$, стабільне при 300 К, породжується фотохромними ΦX^- і ΦX^+ -центрами та активаторними Ce^{2+} -центрами, а також тісно пов'язане з кластерними $2:2:2/Ce^{3+}$ -центрами.

Об'єм і структура. Дисертація складається із вступу, шести розділів, висновків, додатку і містить 201 сторінку, що охоплюють 129 стор. машинописного тексту, 57 рисунків, 18 таблиць, список літератури із 180 назв.

В першому /оглядовому/ розділі приводяться літературні дані із спектроскопії Ce^{2+} -центрів у кристалах MF_2-Ce ($M = Ca, Sr, Ba$) типу флюориту.

Другий /оглядовий/ розділ присвячений розгляду радіаційно-стимульованих явищ у кристалах MF_2-R^{3+} .

Третій розділ - методичний. В ньому описані використані в роботі методики очистки сировини і вирошування кристалів $SrCl_2-Ce$, $BaCl_2-Ce$, вимірювання спектрів поглинання, збудження люмінесценції і фотолюмінесценції, спектрів рентгено- і термостимульованої люмінесценції наведеного поглинання, кінетика фото- і рентгенолюмінесценції при імпульсному збудженні.

Четвертий розділ присвячений оптико-спектральним дослідженням Ce^{3+} -центрів різноманітної локальної структури в кристалах $SrCl_2-Ce$. Наводяться дані розрахунків енергетичних діаграм одинарних і кластерних періодичних центрів. Досліджена кінетика

загасання флуоресценції в кристалах $SrCl_2-Ce$.

У п'ятому розділі наведено результати досліджень люмінесценції кристалів $SrCl_2-Ce$ і $SrCl_2-Ce, K$ при високоенергетичному збудженні /рентгенолюмінесценція, люмінесценція при синхротронному збудженні, низькотемпературна фосфоресценція/. Розглянуто природу процесів міграції енергії високоенергетичних збуджень від матриці до активатора.

Шостий /завершувчий/ розділ присвячений розгляду результатів досліджень ТСЛ і радіаційного забарвлення кристалів $SrCl_2-Ce$ і $SrCl_2-Ce, K$ і їх зв'язком з локальною структурою активаторних центрів.

Апробація роботи. Основні результати дисертаційної роботи обговорювалися і доповідалися на таких симпозіумах і конференціях.

1. VII, VIII, IX Всесоюзних симпозіумах по спектроскопії кристалів, активованих іонами рідкоземельних і перехідних металів /Ленінград, 1982; Свердловськ, 1985; Ленінград, 1990/.
2. VI Всесоюзному симпозіумі "Люмінесцентні приймачі і перетворювачі іонізуючого випромінювання" /Львів, 1988/.
3. VIII Всесоюзній конференції з фізики вакуумного ультрафіолету і його взаємодії з речовиною ВУФ-89 /Іркутськ, 1989/.
4. Щорічних наукових конференціях Львівського державного університету ім. І.Франка /1982-1991/.

За матеріалами дисертації опубліковано 10 робіт в наукових журналах і збірниках.

ЗМІСТ РОБОТИ

Оптична спектроскопія Ce^{3+} -центрів різноманітної локальної структури в кристалах $SrCl_2-Ce$.

На основі аналізу спектрів поглинання, збудження люмінесценції і спектрів фотолюмінесценції монокристалів $SrCl_2-Ce$, виміряних в діапазоні 4,2-300 К, як у звичайному, так і в поляризованому світлі, встановлено, що в залежності від концентрації активатора, в цих кристалах виникають Ce^{3+} -центри різноманітної локальної структури, як прості /однарні/: тетрагональні / C_{4v} /, тригональні / C_{3v} /, кубічні / O_h /, так і складні: ромбічні / C_{2v} /, а також кластерні 2:2:2- і 3:4:2-центри.

Зокрема, виявилось, що в слабоактивованих монокристалах $SrCl_2-Ce$, спеціально не очищених від кисню, іони Ce^{3+}

перебувають в різному локальному оточенні і утворюють два типи центрів: центри типу I мають C_{wv} -симетрію, а центри типу II відносяться до окиснево-окисних перівних центрів [1, 2, 3].

Встановлено, що C_{wv} -центрам Ce^{3+} відповідають смуги 4f-5d-поглинання: 326; 234; 228,5 і 222 нм при збудженні в яких виникають смуги 5d-4f-лімінесценції: 339,5 і 366 нм. Окиснево-окисним перівним центрам типу II / C_{2v} / відповідають смуги поглинання 247 нм і смуги лімінесценції 372,5 нм і 405 нм.

В кристалах $SrCl_2-Ce$, очищених від ксиону згідно спеціальної технології [3], при концентраціях перів $2 \cdot 10^{-4} \leq C_{Ca} \leq 1,2 \cdot 10^{-3}$ мол% домінують C_{wv} -центри Ce^{3+} . При концентраціях $5 \cdot 10^{-3} \leq C_{Ca} \leq 1,5 \cdot 10^{-1}$ мол% виникають C_{2v} - і 2:2:2-кластери, а при $C_{Ca} \geq 1$ мол% - 3:4:2-кластери Ce^{3+} . Основними лімінесцентними центрами при великих концентраціях активатора є 2:2:2-центри / $\lambda_{длм} = 358$ і 366 нм/, енергія збудження до яких ефективно передається і від інших типів центрів.

Вперше виявлено тонку структуру електронно-коливних спектрів поглинання /рис. 1/ і лімінесценції /рис. 2/ слабоактивованих безкисневих кристалів $SrCl_2-Ce^{3+}$.

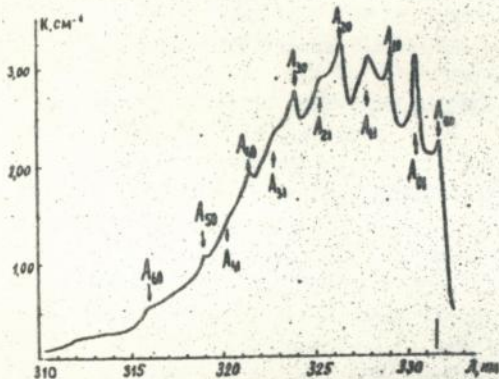

Рис. 1. Довгохвильова 4f-5d смуга поглинання Ce^{3+} -центрів у безкисневих монокристалах $SrCl_2-Ce$ / $C_{Ca} = 1,2 \cdot 10^{-3}$ мол%/ при 4,2 К. Вертикальним риском відмічено положення піку, що відповідає переходу $4f_7^1 \rightarrow e_7^1$ в C_{wv} -центрі Ce^{3+} .

Проведений теоретико-груповий аналіз, а також розрахунки енергій розщеплених термів дали можливість провести симетричну ідентифікацію міжконфігураційних 4f-5d-переходів в іонах активатора: $4f_7^1 \rightarrow e_7^1$ / A_{00} , 331,6 нм/, $e_7^1 \rightarrow 4f_6^1$ / B_{00} , 332,03 нм/, $e_7^1 \rightarrow 4f_7^2$ / C_{00} , 335,5 нм/, $e_7^1 \rightarrow 4f_6^2$ / D_{00} , 337,4 нм/, $e_7^1 \rightarrow 4f_7^3$ / E_{00} , 337,8 нм/, $e_7^1 \rightarrow 4f_6^3$ / F_{00} , 339,9 нм/, $e_7^1 \rightarrow 4f_7^4$ / G_{00} , 363,4 нм/. Поряд із звичайними лінійними

електрон-фононими взаємодіями враховувались також і взаємодії вищих порядків.

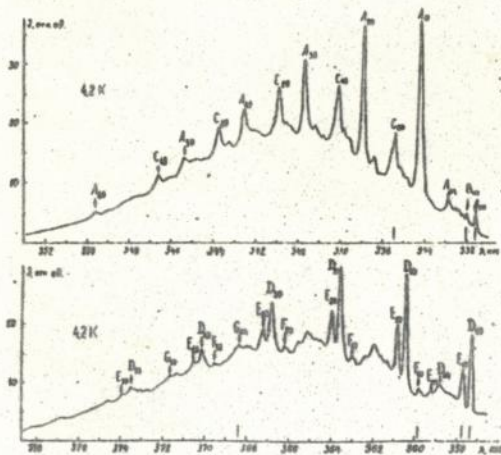

Рис. 2. Спектр люмінесценції безкисневих монокристалів $\text{SrCl}_2\text{-Ce} / C_{\text{Ce}} = 1,2 \cdot 10^{-3}$ мол%/ при 4,2 К. Вертикальними рисками відмічено піки електронних $d \rightarrow f$ -переходів в C_{IV} -центрах Ce^{3+} .

Виявлено внесок у тонку структуру спектрів як кристалічних $\text{Ta}_2 / 58 \text{ cm}^{-1}$,

$\text{Ta}_1 / 75 \text{ cm}^{-1}$, $\text{La} / 86 \text{ cm}^{-1}$ і $\text{TO}_1 / 118 \text{ cm}^{-1}$, так і псевдолокального $\text{LO} / 243 \text{ cm}^{-1}$ коливань [4].

Для кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Ce}$ вперше розраховано положення термів іонів Ce^{3+} в кристалічних полях різної симетрії з врахуванням спин-орбітальної взаємодії /рис: 3/ [5] /.

Розрахунки проводились з припущенням кластерного характеру кожного конкретного центру, тобто із нехтуванням взаємодій між сусідніми кластерами. При цьому припускалося, що навколишнє поле практично не змінюється за рахунок збурення Ce^{3+} або змінюється в дуже незначній мірі. Для отримання розрахункових значень максимумів в спектрах поглинання і люмінесценції, що відповідають певним переходам між термами Ce^{3+} , та оцінки їх інтенсивностей було враховано електрон-фононну взаємодію [4].

З метою збільшення відносної концентрації O_{II} -центрів і додаткового дослідження умов, що впливають на процеси кластеризації активатора в кристалах $\text{SrCl}_2\text{-Ce}$, нами було спінактивовано останні іонами $\text{K}^+ / C_{\text{Ce}} = 1,7 \cdot 10^{-3} + 1,3 \cdot 10^{-1}$; $C_{\text{K}} = 2,5 \cdot 10^{-3} - 7,1 \cdot 10^{-1}$ мол%. В слабоактивованих кристалах $\text{SrCl}_2\text{-Ce,K}$, крім C_{IV} -, виявлено O_{II} -центри $\text{Ce}^{3+} / \lambda_{\text{погл.}} = 242 \text{ nm}$, а також Ce^{2+} -центри, розташовані поблизу домішково-вакантних диполів $/\text{ДВД}/ \text{K}^+ \text{V}_{\text{Cl}} / \lambda_{\text{погл.}} = 245 \text{ nm}$. У сильноактивованих кристалах

$\text{SrCl}_2\text{-Ce, K}$ не виявлено смуг C_{2v} - і 2:2:2-кластерів церію, домінуючих в сильноактивованих кристалах $\text{SrCl}_2\text{-Ce}$.

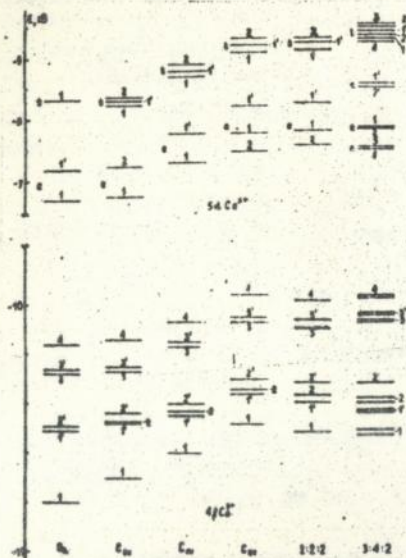

Рис. 3. Енергетичні діаграми електронних термів Ce^{3+} - центрів різної симетрії в кристалах $\text{SrCl}_2\text{-Ce}$: I-4 - $\Gamma_7^1, \Gamma_7^2, \Gamma_7^3, \Gamma_7^4$; I'-3' - $\Gamma_6^1, \Gamma_6^2, \Gamma_6^3$.

Таким чином, в кристалах $\text{SrCl}_2\text{-Ce, K}$ іони K^+ входять в ґратку як індивідуально, сприяючи утворенню кубічних Ce^{3+} - центрів, так і у складі ДВД $\text{K}^+\text{V}_{\text{Cl}}$, які розміщені в околі Ce^{3+} - центрів і перешкоджають утворенню церієвих C_{2v} - і 2:2:2-кластерів.

Кінетика післязв'язування фотолімінесценції кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Ce}$ має експоненціальний характер. У слабоактивованих кристалах значення часу загасання $\tau = 24 \pm 0,5$ не залежить від температури, а в сильноактивованих кристалах τ змінюється в залежності від температури і спектрального діапазону збудження. Останнє вказує на те, що передача енергії між поглинаючими і випромінюючими центрами здійснюється різними шляхами, наприклад, як шляхом реабсорбції випромінювання простих центрів кластерними, так і в процесі переходу з релаксованих електронно-коливних рівнів простих центрів на відповідні рівні кластерних центрів, що відбувається при участі фонових процесів.

Лімінесценція кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Ce}$ і $\text{SrCl}_2\text{-Ce, K}$ при високоенергетичному збудженні.

Спектральний склад рентгенолімінесценції /РЛ/ кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Ce}$ залежить як від температури, так і від концентрації активатора. У слабоактивованих зразках $C_{\text{Ce}} \approx 10^{-3}$ мол./ контур

$J(\lambda)$ РЛ в загальному випадку /рис. 4/ складається з чотирьох смуг, внесок яких у сумарний контур змінюється з температурою [6]. Смуги РЛ 340 і 366 нм обумовлені $5d \rightarrow 4f$ -переходами в окремих іонах Ce^{3+} , а дві інші, присутні також у чистих кристалах $SrCl_2$, відповідають випромінюванню синглетних /313 нм/ і триплетних /400 нм/ автолокалізованих екситонів /САЛЕ і ТАЛЕ/.

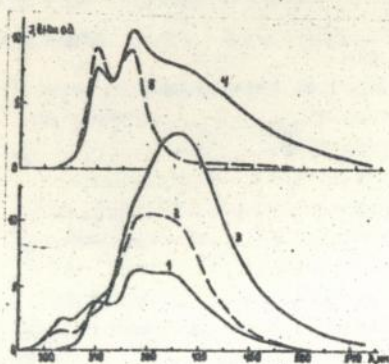

Рис. 4. Спектри рентгенолімієсценції кристалів $SrCl_2-Ce$ з $C_{Ce} = 1,2 \cdot 10^{-3}$ мол%: 1 - $T=7$ К, 2 - 20, 3 - 80, 4 - 286, 5 - 412.

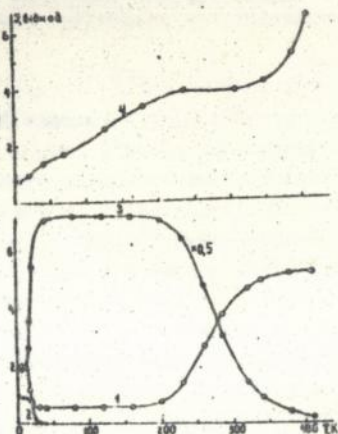
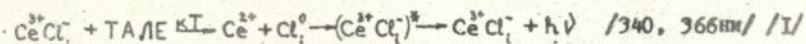

Рис. 5. Температурні залежності інтегральних інтенсивностей окремих смуг РЛ кристалів $SrCl_2-Ce$: 1- 340+366, 2- 313, 3- 400, 4- 358+366 нм; 1-3- $C_{Ce} = 1,2 \cdot 10^{-3}$, 4- $1,5 \cdot 10^{-1}$ мол%.

Показано, що при $C_{Ce} \leq 1,2 \cdot 10^{-3}$ мол% кінетика загасання РЛ визначається часом життя ТАЛЕ / $0,7 \leq \tau \leq 5,0$ мкс/. При $C_{Ce} \gg 1,2 \cdot 10^{-3}$ мол% зростає внесок малоінерційного свічення / $\tau_{к} \approx 35$ нс, $\tau_0 \approx 0,25$ мкс/.

На основі аналізу температурних залежностей інтегральних інтенсивностей окремих смуг РЛ /рис. 5/ та досліджень кінетики загасання післясвічення зроблено висновок про характер взаємодії екситонів з Ce^{3+} -центрами різної структури. В області $7 \leq T \leq 40$ К спостерігається передача енергії від САЛЕ до C_{CV} -центрів Ce^{3+} , яка може здійснюватись як внаслідок реабсорбції.

екситонного випромінювання Ce^{3+} -центрами [3], так і при диполь-дипольній взаємодії ТАЛЕ і C_{qv} -центрів Ce^{3+} , осі яких $\langle 100 \rangle$ співпадають. Натомість, в діапазоні $7 \leq T \leq 190$ К ймовірність передачі енергії ТАЛЕ до перізових C_{qv} -центрів незначна і помітно зростає лише при $T > 200$ К, що зв'язано з термічно активованим процесом розпаду білактиваторного ТАЛЕ, який супроводжується іонізацією активатора і компенсатора з наступною їх рекомбінацією у генетичних парах:

Наявність даного процесу підтверджується квазімономолекулярною кінетикою РЛ при $T > 200$ К. Оскільки $\tau_{ТАЛЕ} \gg \tau_{Ce^{3+}} = 25$ нс, то кінетика РЛ визначається часом життя ТАЛЕ.

При зростанні C_{Ca} у кристалах $SrCl_2-Ce$ відбувається збільшення ймовірності безвипромінювального розпаду ТАЛЕ, енергія яких передається кластерним центрам Ce^{3+} , які збуджуються, на наш погляд, як нерелаксованими /гарячими/ екситонами, так і згідно сенсифікаційного механізму трансформації енергії від релаксованих екситонів до активатора внаслідок диполь-дипольної взаємодії /осі $\langle III \rangle$ ТАЛЕ і кластерних центрів Ce^{3+} типів 2:2:2 та C_{2v} збігаються/. Реалізація даних механізмів приводить до виникнення короткотривалої компоненти РЛ, домінуючої при $T \leq 80$ К.

Таким чином, у процесі переносу енергії високоенергетичних збуджень від матриці до активатора в кристалах $SrCl_2-Ce$ основну роль відіграють екситонні механізми, дія яких істотно залежить від температури, концентрації активатора та локальної будови активаторних центрів.

Вивчено спектри збудження фотолумінесценції /СЗЛ/ в області ВУФ кристалів $SrCl_2$ і $SrCl_2-Ce$ / $C_{Ca} = 1,2 \cdot 10^{-3} + 1,5 \cdot 10^{-1}$ мол%/ з використанням синхротронного випромінювання /4 + 30 еВ/ [7]. Показано, що основний пік в СЗЛ при 300 К /7,10 еВ/ /рис. 6, крива I/ відповідає збудженню в чистому $SrCl_2$ триплетних екситонів в енергію зв'язку $E_3 = 0,5$ еВ, що відносяться до переходу $\Gamma_{15} \rightarrow \Gamma_1$. Інші високоенергетичні піки зв'язані з виникненням одного і двох вторинних екситонів. Встановлено, що ймовірність утворення автолокалізованих екситонів у процесі термалізації електронно-діркових пар в $SrCl_2$ доволі незначна.

В кристалах $SrCl_2-Ce$ / $C_{Ca} = 1,2 \cdot 10^{-3}$ мол%/ спостерігається майже пілковите зникнення смуги в СЗЛ 7,10 еВ, натомість виникає

нова смуга /6,6 еВ при 300 К; 6,8 еВ при 80 К /рис. 6, криві 2 і 3/, що відповідає утворенню білактиваторних екситонів /БЕ/ з $E_g = 1,0$ еВ. В кристалах SrCl₂-Ce з малими C_{Ce} не спостерігається значного зростання квантового виходу η в області утворення електронно-діркових пар, з чого випливає, що активний поперечний переріз захоплення останих Ce^{3+} -центрами є доволі незначним. Останнє може бути викликано незначною концентрацією кубічних перієвих центрів.

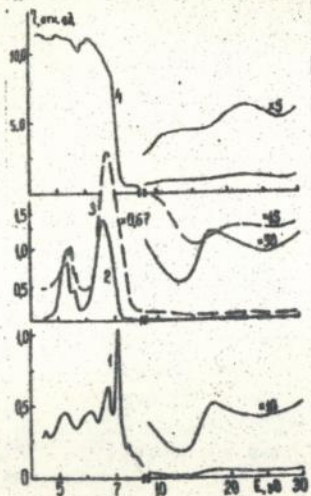

Рис. 6. Спектри збудження фотолумінесценції кристалів SrCl₂ /1/ і SrCl₂-Ce /2-4/ з використанням синхротронного випромінювання /4 ← 30 еВ/. 1, 2, 4 - T=300 К, 3 - T=80 К; 2, 3 - $C_{Ce} = 1,2 \cdot 10^{-3}$ мол%, 4 - $C_{Ce} = 1,5 \cdot 10^{-1}$ мол%.

Для сильноактивованих кристалів SrCl₂-Ce / $C_{Ce} = 1,5 \cdot 10^{-1}$ мол% / виявлене деяке зростання активаторної лумінесценції /рис. 6, крива 4/, обумовлене захопленням іонами Ce^{3+} компонент електронно-діркових пар, зв'язане із збільшенням частини

центрів з нелокальною компенсацією надлишкового заряду Ce^{3+} / O_h і неповністю компенсовані кластерні центри/. Одночасно спостерігається розширення смуги СЗД БЕ і її перекривання з активаторними смугами кластерних Ce^{3+} -центрів / C_{2v} , 2:2:2 та ін./ . При цьому екситонне свічення повністю погашене, а енергія поглинання в смузі БЕ ефективно передається до кластерних перієвих центрів, випромінювання яких стає домінуючим.

Таким чином, при високоенергетичному збудженні кристалів SrCl₂-Ce основним каналом передачі енергії електронних збуджень від матриці до активатора є безвипромінювальний розпад БЕ поблизу локально компенсованих Ce^{3+} -центрів, кінцевим результатом якого є збудження внутрішньоактиваторної лумінесценції.

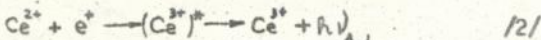
Співактивація іонами K^+ приводить до значних змін спектрів РЛ кристалів SrCl₂-Ce, K [8], головні з яких полягають у прояві домінуючої ролі випромінювання одинарних Ce^{3+} -центрів і

підвищенні енергетичного виходу інтегральної РЛ у випадку слабоактивованих кристалів /при 300 К $\varphi_{SrCl_2-Ce,K} \approx \varphi_{Cs_2I-Tl} = 12\%$ ./

Природа ТСЛ і радіаційне забарвлення кристалів

$SrCl_2-Ce$ і $SrCl_2-Ce,K$.

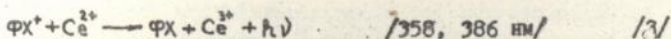
Встановлено, що характер радіаційного дефектоутворення в кристалах $SrCl_2-Ce$ кардинально залежить від концентрації активатора. Для слабоактивованих кристалів $C_{Ce} \leq 1,2 \cdot 10^{-3}$ мол%/ на основі аналізу форми елементарних контурів, з яких складаються криві ТСЛ, виміряні при різних дозах попереднього опромінення рентгенівською радіацією, зроблено висновки про характер кінетики відповідних радіаційних процесів [9]. Встановлено, що ТСЛ в піках $T_m \approx 108$ К і $T_m \approx 295$ К має бімолекулярну, а в піках $T_m = 122$ і $T_m = 274$ К - мономолекулярну кінетику. На основі співвідношень Бічевіна визначено енергію активації, що відповідає основним пікам ТСЛ. Спектральний склад ТСЛ низькотемпературної групи піків /90-130 К/ відповідає як внутрішньоцентровим переходам в кубічних Ce^{3+} -центрах, так і рекомбінації матричних радіаційних дефектів. Для більш високотемпературної /240-330 К/ групи піків ТСЛ характерним є внутрішньоцентрове свічення локально компенсованих Ce^{3+} -центрів /в основному, C_{vac} -центрів/. Склад ТСЛ кристалів $SrCl_2-Ce$ у значній мірі визначається процесами типу:

що веде до внутрішньоцентрової лімінесценції Ce^{3+} -центрів. При цьому дірки e^+ делокалізуються із V_K -, V_{KA} - і Cl_i^0 -центрів, а конкретний розподіл їх відносних концентрацій між переліченими центрами залежить від температури кристалу і дози іонізуючого опромінення.

Після низькотемпературного /4,2 К/ опромінення слабоактивованих кристалів $SrCl_2-Ce$ іонізуючою радіацією основна доля світлосуми ТСЛ зосереджена в піках 65,5 і 87,5 К, що виникають при опустошенні діркових пасток/ очевидно, Н-центрів/.

Основна частка локалізованих дірок, породжених високоенергетичними опроміненнями сильноактивованих кристалів $SrCl_2-Ce$ при 77 К, зосереджується у складі фотохромних FH^+ -центрів і приводить до запасаєння значних світлосум, які висвічуються в області 400 К в результаті процесу:

Під впливом рентгенівської радіації в кристалах $\text{SrCl}_2\text{-Ce}$ / $C_{\text{Ce}} = 1,5 \cdot 10^{-1}$ мол%/ наводяться центри забарвлення, що характеризуються складним спектром наведеного поглинання /НП/ /рис.7/, що містить взаємно перекриті смуги різної півширини [10]. Виявилось, що квазілінійчасті смуги належать одиничним /кубічним/ іонам Ce^{2+} , а широкі смуги - $\text{ФХ-}/750 \text{ /}\pi \text{ /}$, $519 \text{ /}\beta \text{ /}$, $378 \text{ /}\pi \text{ /}$ нм/ і $\text{ФХ}^+ - /620 \text{ /}\pi \text{ /}$, $446 \text{ /}\beta \text{ /}$, $340 \text{ /}\pi \text{ /}$ нм/ центрам.

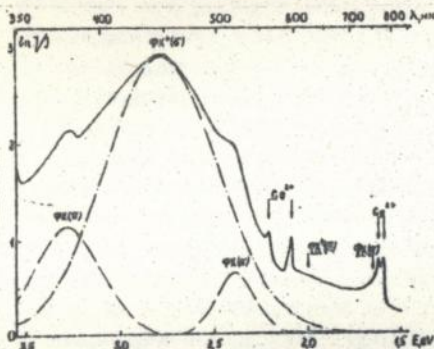

Рис. 7. Спектр наведеного поглинання кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Ce}$ / $C_{\text{Ce}} = 1,5 \cdot 10^{-1}$ мол%/ при 80 К після опромінення рентгенівською радіацією. $t_R = 2$ год., $T_R = 140$ К.

Грунтуючись на даній інтерпретації, побудовано енергетичні діаграми ФХ- і ФХ^+ -центрів, структури яких однакові, при цьому відповідні смуги ФХ^+ -центрів є дещо зміщеними у високоенергетичну сторону спектру.

Найбільш кардинальні термічні перетворення центрів забарвлення /спектрів НП/ в кристалах $\text{SrCl}_2\text{-Ce}$ здійснюються в температурному діапазоні, який містить пік ТСЛ 394 К за схемою /2/, згідно з якою дірки ФХ^+ -центрів рекомбінують з електронами Ce^{2+} -центрів.

Радіаційні центри забарвлення в кристалах $\text{SrCl}_2\text{-Ce}$ володіють вибірковою чутливістю до дії світла визначеного спектрального діапазону, зв'язаного з фотоіонізаційними процесами і переносом заряду між даними центрами. Фотоліз останніх відбувається при однофотонному /560 нм/ і двофотонному /337, 440 нм/ поглинанні. Двофотонне поглинання в смугах НП спостерігалось при опроміненні кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Ce}$ випромінюванням азотного та гелія-кадмієвого лазерів. Спостерігалась тіонія зв'язок радіаційного забарвлення кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Ce}$ з кластерними /2:2:2/ Ce^{2+} -центрами. Співактивація іонами K^+ знизжує густину забарвлення.

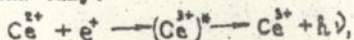
ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ І ВИСНОВКИ

1. Вперше виявлено тонку структуру електронно-коливних спектрів поглинання /рис. 1/ і люмінесценції /рис. 2/ слабоактивованих безкисневих кристалів $SrCl_2-Ce$. Проведено симетричну ідентифікацію міжконфігураційних $4f-5d$ -переходів в іонах активатора. Для домінуючих C_{IV} -центрів виявлено внесок у тонку структуру як кристалічних, так і псевдолокальних коливань.
2. Для кристалів $SrCl_2-Ce$ вперше розраховано положення термів іонів у кристалічних полях різної симетрії з врахуванням спин-орбітальної взаємодії. Побудовано енергетичні діаграми як для одиначних: O_h -, C_{IV} -, C_{2V} -, так і для складних: C_{2V} -, 2:2:2-, 3:4:2-центрів. Встановлено, що в діапазоні концентрації $5 \cdot 10^{-3} \leq C_{Ca} \leq 1,5 \cdot 10^{-1}$ мол% виникають складні C_{2V} - і 2:2:2-центри, а при $C_{Ca} = 1,0$ мол% - 3:4:2-центри. При великих концентраціях активатора основними центрами освічення є складні 2:2:2-центри, енергія збудження до яких ефективно передається від інших типів центрів.
3. Вперше виміряно кінетику післясвічення фотолюмінесценції кристалів $SrCl_2-Ce$. В слабоактивованих кристалах значення часу післясвічення, $\tau = 2,4 \pm 0,5$ нс, не залежить від температури, а у сильноактивованих кристалах τ змінюється в залежності від температури і спектрального діапазону збудження.
4. Досліджено спектри стаціонарної РЛ кристалів $SrCl_2$ і $SrCl_2-Ce$ в області 4,2-415 К і кінетика післясвічення при збудженні імпульсним джерелом рентгенівського випромінювання. Зафіксовано свічення автоокислованих Zr^{3+} /6/ і $400 \text{ /}\mu\text{/ nm/}$ екситонів і Ce^{3+} -центрів /одиначних і кластерних/. Запропоновано можливі механізми міграції енергії високоенергетичного збудження від матриці до активатора.
5. Вперше досліджено спектри збудження люмінесценції в області ВУФ кристалів $SrCl_2$ і $SrCl_2-Ce$ з використанням синхротронного випромінювання /4-30 еВ/. Встановлено, що при високоенергетичному збудженні кристалів $SrCl_2-Ce$ основним каналом передачі енергії від матриці до активатора є безвипромінювальний розпад біляактиваторних екситонів поблизу локально компенсованих Ce^{3+} -центрів, кінцевим результатом

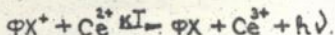
якого є збудження внутрішньоактиваторної лумінесценції.

Б. Встановлено, що в кристалах $SrCl_2-Ce, K$ іони K^+ входять в ґратку як індивідуально, сприяючи утворенню кубічних центрів Ce^{3+} , так і у складі домішково-вакантних диполів K^+V_{Ca} , розміщених в околі Ce^{3+} -центрів, переходячи утворенню періових кластерів 2:2:2- і C_{2V} -центрів. Співактивація іонами K^+ приводить до значних змін спектру в рентгенолумінесценції кристалів $SrCl_2-Ce, K$, головними в яких є домінуюча роль у випромінюванні одинарних Ce^{3+} -центрів і підвищення енергетичного виходу інтегральної РЛ у випадку слабоактивованих кристалів.

Г. Встановлено, що структура спектрів ТСЛ у значній мірі визначається процесами типу:

при якому дірки e^+ можуть делокалізуватися із V_{Ca} -, V_{K} -, Cl^0 -центрів. Основна частка локалізованих дірок, породжених високоенергетичним опроміненням сильноактивованих кристалів $SrCl_2-Ce$ при 77 К, зосереджена у складі FX^+ -центрів і приводить до запасання значних світлосум, які висвічуються в області 400 К в результаті процесу:

В. Радіаційне забарвлення кристалів $SrCl_2-Ce$, стабільне при 300 К, породжується фотохромними FX^+ - і FX -центрами, а також Ce^{3+} -центрами і є тісно пов'язаним із кластерними 2:2:2/ Ce^{3+} -центрами. Співактивація іонами K^+ знижує густину забарвлення. Процеси знебарвлення кристалів $SrCl_2-Ce$ здійснюються при термічних $T \geq 400$ К/перетвореннях центрів забарвлення, а також при фотолізі останніх, внаслідок однофотонного /560 нм/ і двофотонного /337, 440 нм/ поглинання.

Основні положення дисертації відображені у наступних публікаціях:

І. О лумінесценции Ce^{3+} -центров в монокристаллах $SrCl_2-Ce$ и $BaCl_2-Ce$ / Анто́няк О.Т., Станько Н.Г., Мягкота С.В., Пидзырайло Н.С. // VII Всесоюзный симпозиум по спектроскопии кристаллов, активированных ионами редкоземельных и переходных металлов. Тезисы докладов. Ленинград: ЛИАФ, 1982. - С.232.

2. Антоняк О.Т., Станько Н.Г., Пидзырайло Н.С. Активаторная люминесценция монокристаллов $SrCl_2-Ce$ // УФЖ. - 1984. - Т.29, №2. - С.298-300.
3. Антоняк О.Т., Пидзырайло Н.С. Спектроскопия Ce^{3+} -центров в монокристаллах $SrCl_2-Ce$ // Опт. и спектр. - 1986. - Т.60, №6. - С.1198-1200.
4. Антоняк О.Т., Китык И.В., Пидзырайло Н.С. Особенности электрон-фононного взаимодействия в Ce^{3+} -центрах монокристаллов $SrCl_2-Ce$ // Опт. и спектр. - 1987. - Т.63, №3. - С.529-534.
5. Антоняк О.Т., Китык И.В., Пидзырайло Н.С. Спектроскопия активаторных центров различной локальной симметрии в кристаллах $SrCl_2-Ce$ // Опт. и спектр. - 1990. - Т.69, №3. - С.606-611.
6. Антоняк О.Т., Пидзырайло Н.С. Особенности рентгенолюминесценции кристаллов $SrCl_2-Ce$ // УФЖ. - 1990. - Т.35, №7. - С.1003-1008.
7. Антоняк О.Т., Пидзырайло Н.С., Терехин М.А. Люминесценция кристаллов $SrCl_2$ и $SrCl_2-Ce$ при высокоэнергетическом возбуждении // Опт. и спектр. - 1991. - Т.71, №2. - С.321-323.
8. Антоняк О.Т., Пидзырайло Н.С. Активаторные центры в кристаллах $SrCl_2-Ce, K$ // IV Всесоюзный симпозиум по спектроскопии кристаллов, активированных ионами редкоземельных и переходных металлов. Тезисы докладов. Ленинград, 18-20 мая 1990 г. - Л.: ФТИ, 1990. - С.216.
9. Антоняк О.Т., Пидзырайло Н.С. Термостимулированная люминесценция слабоактивированных кристаллов $SrCl_2-Ce$. // УФЖ. - 1991. - Т.36, №3. - С.352-357.
10. Антоняк О.Т., Пидзырайло Н.С. Особенности окраски монокристаллов $SrCl_2-Ce$ // Материалы VI Всесоюзного симпозиума "Люминесцентные приемники и преобразователи ионизирующего излучения", Львов, 26-28 авг. 1988 г. - Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1989. - С.184.

Підписано до друку 03.12.92. Формат 60×84/16. Друк. офсет. Папір офсет.
Умов. друк. арк. 0,93. Умов. фарб.-відб. 1,17. Обл.-вид. арк. 1,0. Тираж
100 прим. Зам. 3368.
Обласна книжкова друкарня, 290000, Львів, вул. Стефаника; 11.

AB 26.729

AB 26.729